

**ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԵՎ
ԹԻՖԼԻՍ ԸՆԴԱՔՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ***

ՀՏԴ 930

DOI: 10.52063/25792652-2025.3.26-20

ԲԱԲԿԵՆ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
պատմության ֆակուլտետի Հայաստանի
հարակից երկրների պատմության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

babken.ghazaryan@ysu.am
ORCID: [0009-0002-1313-5599](https://orcid.org/0009-0002-1313-5599)

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել հայերի տեղաբաշվածությունը Վրաստանի Թիֆլիսի գավառում և մայրաքաղաք Թիֆլիսում¹: Հայերը Վրաստանում բնակություն են հաստատել վաղ միջնադարից սկսած, իսկ հետագա դարերում նրանց թվաքանակը գնալով մեծացել է: Այդ հանգամանքը պայմանավորված է Հայաստանի պետականության կորստով, ինչպես նաև օտար ասպատակություններով: Վրացիները, պահպանելով իրենց կիսանկախ պետականությունը, ապավինել են հայ բնակչության ներուժին: Արդեն 19-րդ դարից սկսած՝ Վրաստանի մի շարք քաղաքներում հայերը սկսում են կազմել բնակչության զգալի մասը: Արևելյան Վրաստանը մշտապես պատվար է եղել հայ ժողովրդի համար, օգնել է խուսափել օտար նվաճողների պատճառած արհավիրքներից: Այդ հանգամանքը պայմանավորված է Վրաստանի այդ հատվածի բարենպաստ աշխարհագրական պայմաններով ևս:

Սույն աշխատանքում ուսումնասիրել ենք հայ ժողովրդի տեղաբաշվածությունը և ժողովրդագրական շարժընթացները Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում և Թիֆլիսի գավառում 1920-ական թվականներին: Այս հետազոտության խնդիրներն են՝

1. լուսաբանել հայ բնակչության ժողովրդագրական պատկերի փոփոխության պատճառներն ու միտումները.
2. ցույց տալ Վրաստանում պատմաժողովրդագրական իրավիճակը նախքան խորհրդային կարգերի հաստատումը.
3. պարզաբանել հայերի արտագաղթի պատճառները Վրաստանից:

Հայերի թիվը սկսում է աճ գրանցել արևելավրացական քաղաքներում, 19-րդ դարի վերջերից սկսած, երբ Ռուսական կայսրությունը թևակոխել էր կապիտալիստական զարգացման փուլ: Հետազոտությունը իրականացնելիս կիրառել ենք պատմահամեմատական, վերլուծական ինչպես նաև վիճակագրական մեթոդներ՝ նպատակ հետապնդելով ներկայացնելու օբյեկտիվ և անաչառ լուսաբանումը ընտրված ժամանակաշրջանի և խնդրի առնչությամբ: Կատարած ուսումնասիրության համաձայն կարելի է պնդել, որ ըստ 1926 թվականի Համամիութենական մարդահամարի տվյալների՝ հայերը բնակվել են Թիֆլիսի գավառի բոլոր երեք խոշոր քաղաքներում և երեսունմեկ

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.06.2025թ., գրախոսվել՝ 08.09.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.12.2025թ.:

¹ Մինչև 1935 թվականը Թբիլիսին անվանել են Թիֆլիս, իսկ հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է հիմնականում Տփղիս անվանումը, մանրամասն ՏԵՍ, Կարապետյան Ս, Թիֆլիսի քաղաքագլուխները, Գիրք Ե, Երևան, 2003

գյուղական բնակավայրերում: Հողվածում անդրադարձել ենք տվյալ բնակավայրերում հայերի տեղաբաշխվածությանը, վերլուծել ենք նրանց թվաքանակի աճի պատճառները, մայրենի լեզվի իրավիճակը՝ ըստ մարդահամարի տվյալների:

Հիմնաբառեր՝ Արևելյան Վրաստան, Թիֆլիս, գավառ, Նահանգ, խորհրդայնացում, հայություն, վրաց հասարակություն, Անդրֆեդերացիա, Ռուսական կայսրություն:

Ներածություն

Թիֆլիսում և Վրաստանի արևելյան հատվածում հայերը բնակություն են հաստատել հնագույն ժամանակներից: Վրաստանում հայերի մասին տեղեկությունները հիշատակվում են ոչ միայն հայ հեղինակների, այլև օտար պատմիչների և ճանապարհորդողների կողմից: Համաձայն Առաքել Սյունեցու տեղեկության՝ Վր. կեսերին Թիֆլիս է գալիս հայ իմաստասեր Դավիթ Անիադը, որը, հալածվելով Հայաստանում, ապաստան է գտնում Վրաստանում: Նա այստեղ ևս քարկոծվում է, ապա, մեկուսանալով «Գարեսջայի բազմալեռանց» անապատներում և արձարծելով «Իմաստնոց արտաքնոց» (գարե սջա) ուսմունքը, իբրև միակ հայախոս անապատական ցմահ մտում է այստեղ: Հայերի ներգաղթը Թիֆլիս հատկապես ուժեղացավ Անիի կործանումից և Հայոց Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո (1045թ.): XII դարից Թիֆլիսը դարձավ վիրահայ թեմի առաջնորդանիստ քաղաք: XI-XIIդդ. վրաց թագավոր Դավիթ Շինարարը սիրով ընդունում էր հատկապես հայ առևտրականներին ու արհեստավորներին և բնակեցնում նրանց խոշոր քաղաքներում՝ հյուսիսային առևտրական մայրուղիների աշխուժացմանը և քաղաքային արհեստների զարգացմանը նպաստելու նպատակով: Հայ բնակչությունը նշանակալի ավանդ է ունեցել Վրաստանի կյանքում, մասնավորապես զարգացրել է այդ երկրի տնտեսությունը, արդյունաբերությունը, մշակույթը, վրաց ժողովրդի հետ կողք կողքի մարտնչել է օտար նվաճողների դեմ:

Աշխատանքի հետազոտության համար անհրաժեշտ է համակողմանի և օբյեկտիվ իրականացնել նախորդ հետազոտությունների, աղբյուրների և վիճակագրական տվյալների վերլուծություն: Սույն հետազոտության համար կարևոր աղբյուր է եղել (Кавказкий календарь 1913, 1914) վիճակագրական հանդեսը, որտեղ ընդգրկված են տարածաշրջանի վերաբերյալ ժողովրդագրական տվյալները և փոփոխությունները: Մինչ առաջին համամիութենական մարդահամարի իրականացումը հետազոտության ուսումնասիրման համար օգտակար են եղել (Заря Востока) թերթի տվյալները, որտեղ ներկայացված է մինչև 1926 թվականի մարդահամարի տվյալները, իսկ հաջորդ երկու տարիների համարներում (Заря Востока 1922, 1923, 1924) նախապատրաստական աշխատանքները՝ 1926 թվականի համամիութենական մարդահամարի համար:

Հայերի տեղաբաշխվածությունը Արևելյան Վրաստանում 20-րդ դարի առաջին քառորդում (Թիֆլիսի Նահանգ, Թիֆլիս քաղաք)

Միջնադարից հայերի դերակատարությունը Վրաստանում նկատելի է եղել: Վրաստանի թե՛ ներքաղաքական, թե՛ արտաքին հարաբերություններում հայ ռազմաքաղաքական գործիչների մասնակցությունը անվիճելի իրողություն է, իսկ հայ բնակչության ներուժը վրաց պետության պահպանման, տնտեսական կյանքի առաջընթացի կարևոր գործոններից մեկն է եղել: Արդեն 19-րդ դարից սկսած՝ Վրաստանի քաղաքներում հայերը սկսում են զգալի ներկայություն և

դերակատարում ունենալ առընտրաարդյունաբերության ոլորտում և ձեռք են բերում քաղաքի բնակչի՝ «մոքայաքների» (მოქალაქე) դասի կազմում կարգավիճակ (Պետրոսյան 89): Վաղ ժամանակներում այդ պատվանունը տրվում էր Թբիլիսի և Գորիի այն բնակիչներին, որոնք ունեին հին ծագում, վճարում էին հատուկ հարկ (մաթխա) მათხა (Պետրոսյան 89):

Արևելյան Վրաստանը մշտապես պատվար է հանդիսացել հայ ժողովրդի համար. օգնել է խուսափել օտար նվաճողների պատճառած արհավիրքներից:

Ըստ ազգային պատկանելության՝ Թիֆլիսի բնակչությունը կազմել են վրացիները և հայերը: Դարեր ի վեր հայկական տարրը գերակշռել է Թիֆլիս քաղաքում: Հայերի բնակչության մասին դեռևս 6-րդ դարից սկսած կան պատմական վկայություններ: Հետագայում Դավիթ 4-րդ Շինարարի (დავით მე-4 აღმაშენებელი) և Թամար թագուհու (თამარ მეფე) վարած քաղաքականության հետևանքով հայերի թիվը ստվարանում է Թիֆլիսիում: Այս քաղաքականությունը հետևանքն էր, քանի որ հայերը հմուտ արհեստավորներ էին և բանիմաց առևտրականներ: Հայերը պահպանել են իրենց ազգային նկարագիրը շնորհիվ նաև Հայ առաքելական եկեղեցու (այսուհետ ՀԱԵ): 1671 թվականին ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Շարդենը նշում է, որ Թիֆլիսի 14 եկեղեցիներից 8-ը եղել է հայկական (Իշխանեան, 147): Այսպիսով՝ կարող ենք նշել, որ մինչև 19-րդ դարի վերջը և 20-րդ դարի սկիզբը Թիֆլիսում հայերը պահպանել են իրենց մշակութային և դավանական դիմագիծը: 1886 թվականին Թիֆլիսի նահանգում հայերի թիվը կազմում էր 194. 131 մարդ (Իշխանեան 70), որոնց մեծամասնությունը Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ էր, իսկ կաթոլիկ էր 16,173-ը: Դիտարկել նաև 1876 թվականի մարտի 25-ի և 1897 թվականի հունվարի 28-ի համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալները (Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897, 1905): Ըստ 1876 թվականի տվյալների՝ Թիֆլիսի բնակչությունը կազմել է 91.668 մարդ, իսկ 1897 թվականի՝ 146.164 մարդ՝ առանց գինվորականների, որից հայ բնակչության թիվը կազմել է 47.133 մարդ (Իշխանեան 70):

Ըստ 1897 թվականի առաջին համառուսաստանյան մարդահամարի՝ Թիֆլիսի նահանգում բնակվել է 196,189 մարդ (Իշխանեան, 70): Ուշագրավ է նաև, որ Թիֆլիսի նահանգի հասարակական-պետական ոլորտի ծառայություններում հայերը նույնպես զգալի ներկայություն են ապահովել (Ասոյան 102):

1913 թվականին Թիֆլիսի նահանգում բնակվում էր 389.858 հայ, որից ՀԱԵ հետևորդ էր 348.373-ը, 40.648-ը՝ այլ դավանանքի՝ հիմնականում կաթոլիկ, իսկ 837-ը՝ ուղղափառ (Кавказкий календарь 1913,127):

Եթե դիտարկենք դավանաբանական պատկերը, ապա կարող ենք պնդել, որ հայ ժողովուրդը հիմնականում պահպանել էր իր դավանանքը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ, դեռևս վաղ միջնադարից սկսած, վրաց պետականության հզորացման տարիներին մեծ է քաղքեղոնական ուղղությանը հարող հայերի թվաքանակը: Այս իրողությունները համադրելով՝ փաստում ենք, որ՝

- Հայերը, տեղափոխվելով Վրաստան, հիմնականում կարողացել են պահպանել իրենց դավանական ինքնությունը: Նույնը չենք կարող փաստել կախեթաբնակ հայերի մասին, որտեղ վրացականացման գործընթացը տվել էր իր պտուղները՝ լեզվի պահպանման, դավանական և ազգային ինքնագիտակցության համատեքստում:

- Վրաստանում ՀԱԵ-ն հսկայական ազդեցություն է թողել հայկական մշակույթի, դպրության և արվեստի զարգացման գործում:

- Հայաբնակ շրջաններում եկեղեցին կարողացել է պահպանել ազգային ինքնությունը և հենք է հանդիսացել Վրաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում հայ բնակչության կենսական շահերի իրականացման համար: Նկատի

ենք առևտում Եկեղեցու դերը հայապահպանության և կրթամշակութային կյանքի կազմակերպման առումով:

1914 թվականի տվյալներով Թիֆլիսի նահանգում հայերի թիվը 394. 115 է, որից 350. 715-ը՝ ՅԱԵ հետևորդ, 42. 360-ը՝ այլ դավանանքի (հիմնականում կաթոլիկ), 1040-ը՝ ուղղափառ (Кавказский календарь 1914, 243):

Եթե համեմատենք, մեկ տարվա կտրվածքով հայերի թվաքանակը ավելացել է 4257-ով: Այս աճը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանից և Արևելյան Հայաստանի մի շարք գավառներից բնակչության տեղաշարժով, որի գլխավոր գործոնը Առաջին համաշխարհային պատերազմն էր և ռազմաճակատից հեռու գտնվելու օրախնդիրը:

Աղյուսակ №1

Թիֆլիս նահանգի կազմում ընդգրկված Թիֆլիս գավառի հայ բնակչության թվաքանակը ներկայացված է հետևյալ աղյուսակում՝

Թիֆլիսի գավառ	1886 թ.	հայեր - 11. 944
Թիֆլիսի գավառ	1897 թ.	հայեր - 64. 008
Թիֆլիսի գավառ	1913 թ.	հայեր - 157. 935

1917 թվականին անցկացված մարդահամարի տվյալներով Թիֆլիս քաղաքի առկա բնակչությունը կազմել է 231. 141 մարդ: Եթե դիտարկենք, ապա 1913 թվականի համեմատ քաղաքի բնակչությունը պակասել է: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Թիֆլիսի բնակչությունը պակասել է 25. 807 մարդով կամ 9. 9 տոկոսով: Սակայն որքանով են արժանահավատ այս տվյալները: Եթե վերլուծենք և վեր հանենք, թե որքան է եղել քաղաքի բնական աճը, ապա պետք է պարզաբանենք, թե ինչ իրավիճակ էր 1917 թվականին Այսրկովկասում: Պատերազմական իրավիճակում իրականացված հարցումները չեն կարող արժանահավատ լինել: Ըստ այդմ՝ 1917 թվականին իրականացված մարդահամարը, որպես կանոն, ծառայել է տեղական իշխանությունների շահերին և կրել է ժամանակի հրամայականի առանձնահատկությունները: Հայ բնակչության նվազումը պայմանավորված էր տղամարդկանց ռազմաճակատում զոհվելու հանգամանքով, մահացու վարակիչ հիվանդություններով և այլն:

1918 թվականին Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո 400 հազար հայեր (որից մոտ 100 հազարը՝ վրացախոս) հայտնվեցին Հայաստանի հյուսիսային հարևանի սահմաններում (Վարդանյան 35): Հայոց ցեղասպանությունը, թուրքական արշավանքները Այսրկովկաս ստիպեցին հայերին ապաստան գտնել Վրաստանում (Մեթոնյան 266-276): Ապաստան գտած հայ գաղթականները իրենց կենսական շահերը փորձում էին գտնել Հայոց ազգային խորհրդի (ՀԱԽ) ջանքերի շնորհիվ (Մայիլյան 68): 1918 թվականի հունիս-նոյեմբեր ամիսներին Բակուրիանի անտառներում սովից և համաճարակներից զոհվեց 18 հազար մարդ (Մայիլյան 68):

1918 թվականին տեղի ունեցած հայ-վրացական կարճատև պատերազմից հետո՝ մինչև 1921 թվականը, վրաց իշխանությունները ջանում էին այնպիսի քաղաքականություն վարել, որ հայ բնակչության թվաքանակը չավելանա:

Այս քաղաքականությունը կարող ենք բացատրել, հետևյալ գործոններով.

- Անկախության շրջանում հայ-վրացական հարաբերությունները սկզբնական շրջանում ունեին լարված բնույթ: Դա բացատրվում էր Լոռու և Ախալքալաքի տարածքային խնդիրներով:

- Առկա էր Այսրկովկասի գույքի ժառանգության բաժանման ինդիք, որտեղ վրացիները ցանկանում էին տիրանալ ամբողջ ունեցվածքին՝ համարելով իրենց Անդրկովկասյան հանրապետության իրավահաջորդը:

- Վրաց իրականության մեջ զարթոնք էր ապրում ազգայնականությունը՝ երբեմն ծայրահեղ դրսևորումներով:

Փաստերի համադրությունը վկայում է, որ 1918-1921 թվականներին վրաց իշխանությունները ոչ միայն տազնապում էին հայերի ունեցած նպաստավոր տնտեսական կարգավիճակից, այլև անբարյացակամ վերաբերմունք ունեին հայերի թվի ավելացման նկատմամբ, քանի որ վտանգ էին զգում իրենց ազգային շահերից ելնելով: Հենց այս հանգամանքները ստիպեցին հայ բնակչությանը արտագաղթել Վրաստանից: Եվս մեկ կարևոր հանգամանք էր, որ արդեն մարդահամարներում վրացախոս հայերին և քաղբեղոնական դավանանքին պատկանող հայերին նշում էին որպես վրացի: Այս գործելաոճը առկա էր նաև Ցարական Ռուսաստանի իրականացրած մարդահամարներում, մասնավորապես Թիֆլիսի նահանգի Գորու շրջանում վրացախոս հայերին և քաղբեղոնական եկեղեցու հետևորդներին որպես ազգություն նշված էր վրացի (Սարգսյան 10-11):

Խորհրդային իշխանության հաստատումով փոխվեց վերաբերմունքը հայ և մնացյալ այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Սոցիալիստական համակարգը առաջնորդվում էր միասնական և եղբայրական ժողովուրդների համախմբման, ինտերնացիոնալ բարեկամության գաղափարախոսությամբ:

Հայերի տեղաբաշխվածությունը Թիֆլիս քաղաքում և Թիֆլիսի գավառում՝ ըստ Համամիութենական 1926 թվականի մարդահամարի տվյալների

1926 թվականին իրականացվեց առաջին համամիութենական մարդահամարը: Ըստ այդ մարդահամարի տվյալների՝ Վրաստանի բնակչությունը կազմել է 2. 666. 494 մարդ (ՔԳԵ 12): Համաձայն 1926 թվականի մարդահամարի տվյալների՝ հայերի թվաքանակը հասել է 307. 018-ի: Դիտարկելով հայ բնակչության տեղաբաշխվածությունը՝ կարող ենք փաստել, որ հայերը գերազանցապես քաղաքաբնակ էին: Մասնավորապես Գորիում, ըստ 1926 թվականի մարդահամարի տվյալների, հայերի թիվը հասնում է 25. 341 մարդու, Թելավում՝ 9,135, Բաթումում՝ 10,233, Սդնախում՝ 12,181 (ՔԳԵ 84-88):

Հայերի թիվը Թիֆլիսի գավառում 1926 թվականի տվյալներով կազմել է 128. 745 մարդ, որից 63. 641-ը տղամարդ, իսկ 65. 104-ը՝ կին: Թիֆլիս քաղաքում հայերի թվաքանակը 1926 թվականին կազմել է 100. 148 մարդ, որից 48. 983-ը՝ տղամարդ, իսկ 51. 165-ը՝ կին: Թիֆլիս քաղաքում վրացիների թիվը տվյալ ժամանակահատվածում կազմել է 112. 206 մարդ, որից 58. 247-ը տղամարդ, իսկ 53. 959-ը՝ կին:

**Աղյուսակ №2
Թիֆլիսի բնակչությունը՝ ըստ 1926 թվականի Համամիութենական մարդահամարի տվյալների**

Թիֆլիս քաղաք	Ընդ. բնակչ.	հայեր	վրացիներ
	291. 455 մարդ	100. 148 մարդ	112. 206 մարդ

Մարդահամարի տվյալներով վրաց բնակչության կազմում ընդգրկվել են նաև աջարները, մեգրելները, լազերը և սվանները:

Ի տարբերություն Վրաստանի այլ բնակավայրերի՝ Թիֆլիս քաղաքում հայերը պահպանել են իրենց մայրենի լեզուն, ինչպես նաև հաղորդակցվել են և՛ վրացերենով, և՛ ռուսերենով: Այսպես՝ հիշյալ ժամանակահատվածում հայերենը իր միակ մայրենի լեզուն համարել է շուրջ 80.321 մարդ, որից 39.461-ը տղամարդ, իսկ 40.860-ը կին: Վրացերենը իր մայրենին համարել է 14.949-ը, որից 7156-ը տղամարդ, իսկ 7793-ը՝ կին, իսկ ռուսները՝ 4690 մարդ, որից 2286-ը տղամարդ, իսկ 2404-ը՝ կին (ՔԲԵ 35-88): Վերլուծելով փաստերը՝ պարզում ենք, որ Թիֆլիսում հայերենին տիրապետել է հայ բնակչության 80.2 տոկոսը: Դա պայմանավորում ենք հայկական դպրոցների և վարժարանների գործունեությամբ, ՅԱԵ դարավոր ներկայությամբ:

Թիֆլիս քաղաքում, ըստ մարդահամարի տվյալների, իրեն գրագետ է համարել շուրջ 55.451 մարդ, որից 29.465-ը տղամարդ, իսկ 25.986-ը՝ կին: Երկար տասնամյակներ լինելով Կովկասի քաղաքական և մշակութային մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիսում մշտապես եղել է հայերի ներգաղթ, որը ունեցել է տարբեր սոցիալ-տնտեսական և անվտանգային շարժառիթներ:

Համեմատելով հայերի և վրացիների բնակչության աճը՝ կարող ենք եզրահանգել, որ Թիֆլիս քաղաքում հայերը կազմել են երկրորդ ազգային էթնիկ բնակչությունը և 307.018 մարդուց միայն Թիֆլիսում բնակվել է հայ բնակչության 1/3-ը: 1926 թվականի տվյալներով Անդրֆեդերացիայի Հանրապետությունում հայերենին տիրապետել է 1.251.012 մարդ: Այս տվյալները չեն փաստում, որ ամբողջ Վրաստանում հայերը պահպանել էին իրենց դավանանքը և մայրենի լեզուն: Որպես օրինակ կարող ենք ներկայացնել Արևելյան Վրաստանի Կախեթի շրջանը, ուր կային բազմաթիվ մարտահրավերներ: Խորհրդային իշխանությունների կողմից իրականացված քաղաքականության հետևանքով հայերը դարձել էին կամ ամբողջությամբ վրացախոս, կամ ռուսախոս և վրացախոս (Կարապետյան 14-17):

Տվյալ աղյուսակից կարող ենք եզրակացնել, որ հայ բնակչությունը Թիֆլիսի գավառի բոլոր գյուղերում ունեցել ներկայություն և Արթանի գյուղը: Հայ բնակչությունը զգալի է եղել Աղբուլաղ, Ասուրեթի, Աշկալա, Չեմո-Շավկա և Զվեմո-Շավկա բնակավայրերում: Այս բնակավայրերը նաև առանձնահատուկ են նրանով, որ հայ բնակչությունը պահպանել է իր մայրենի լեզուն, իսկ մնացյալ բնակավայրերում դարձել է վրացախոս, կամ ռուսախոս: Օրինակ Չեմո-Շավկայում, ըստ մարդահամարի տվյալների, հայերին տիրապել է ամբողջ հայ բնակչությունը, իսկ Մցխեթ քաղաքում հայերեն ընդհանուր 330 բնակչից ոչ մեկը չի տիրապետել: Իհարկե, այս փաստերը խոսում են Թիֆլիսի գավառում առկա կրթական և դավանաբանական խնդիրների մասին, որը նախորդ տասնամյակներում վարած քաղաքականության արդյունք էր:

Այնուամենայնիվ, հայ բնակչության՝ խորհրդային տարիներին գրանցած աճը մենք մասամբ պայմանավորում ենք խորհրդային իշխանությունների վարած եղբայրակասիրության, ժողովուրդների համերաշխության քարոզի հետևանքով: Իրականում 1930-ական թվամների սկզբին ակնհայտ էր արդեն, որ դա այսպես ասած մտրակի և բլիթի քաղաքականություն էր: Գուցե հայ բնակչությունը աճում էր 1920-ական թվականներին, սակայն դավանական, մայրենի լեզվի պահպանման, սոցիալ-տնտեսական առումով կային բազում մարտահրավերներ: Եկեղեցիների, թատրոնների և մշակութային օջախների կազմաքանդումը իր հետևանքը թողեց ամբողջ խորհրդային իշխանության տարիներին, որի հետևանքով ամբողջ Վրաստանում և մայրաքաղաք Թիֆլիսում հայերի թիվը սկսեց փոքրանալ:

Աղյուսակ №3

**Հայ բնակչության թվաքանակը Ռիֆլիս գավառի քաղաքներում և գյուղերում՝
ըստ 1926 թվականի Համամիութենական մարդահամարի տվյալների**

Զ/Զ	Բնակավայր	Հայերի ընդի . թիվ	Արական բնակչ	Իգական բնակչ
1.	Մանգլիս ավան(մանգլոսի)	318	157	161
2.	Սցիւնք քաղաք(մցնետա)	330	165	165
3.	Ավալա(աբնալա)	530	283	247
4.	Արուկալ(ալմուլալ)	4916	2574	2342
5.	Արթալյա(ալտալալա)	64	35	29
6.	Արթալի(արտանի)	-	-	-
7.	Ասուրների(ասուրնետի)	2515	1299	1216
8.	Աշկալ(աշկալա)	3291	1620	1671
9.	Բոգլի(բոգլի)	1257	661	596
10.	Գոմբուրի(գոմբուրի)	23	16	7
11.	Դիգուրի(դիգուրի)	396	213	183
12.	Դոմանիսի(դոմանիսի)	460	238	222
13.	Զենո-Էրցի(ճեմո-երցո)	9	13	6
14.	Զենո-Ռիսնների(ճեմո-տիաննետի)	6	4	2
15.	Զենո-Նալկա(ճեմո-նալկա)	4435	2194	2241
16.	Իրազա(իրազա)	5	2	3
17.	Կարայազի(կարայազի)	169	108	61
18.	Ըլենո-Էրցի(կլեմո-երցո)	6	3	3
19.	Ըլենո-Ռիսնների(կլեմո-տիաննետի)	52	26	26
20.	Ըլենո-Նալկա(կլեմո-նալկա)	1814	856	958
21.	Մանգլիսի(մանգլոսի)	532	274	258
22.	Մանգլիսի(մանգլոսի)	923	471	452
23.	Մարտկոպի(մարտկոպի)	63	31	32
24.	Սցիւնք(մցնետա)	30	20	10
25.	Նորիսի(նորիսի)	81	46	35
26.	Պատարձնուկի(քաղաք)	5	2	3
27.	Պրիլուտ(քաղաք)	71	56	15
28.	Սագարնու(սագարնու)	833	426	407
29.	Սարտիչալ(սարտիչալ)	88	56	32
30.	Թեկնի(թեկնի)	2538	1305	1233
31.	Ռիսննք(տիաննետի)	25	15	10
32.	Նալկա(նալկա)	1484	779	705
33.	Ցիսնների(ցիսննետի)	1318	710	608
	Ընդամենը	28. 597	14. 658	13. 939 ¹

¹ РГБ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14, С.С.Р. Грузия, 35-88:

Եզրահանգումներ

Այսպիսով՝ կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումները՝

- Թիֆլիսի նահանգում հայ ազգաբնակչությունը աճել է 1886-1897 թվականներին
- Թիֆլիս քաղաքում բնակչությունը սկսել է որոշ չափով ավելանալ Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո
- Վրաստանը 1918-1921 թվականներին Եթևիկ փոքրամասնությունների նկատմամբ վարում էր ազգային քաղաքականություն, որը կրթամշակութային կյանքում շարունակվեց նաև խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո:
 - Նախքան Վրաստանի խորհրդայնացումը վրաց իշխանությունները վարել են որոշ դեպքերում հակահայ քաղաքականություն, որը պայմանավորված էր հիշյալ ժամանակահատվածում երկու երկրների միջև առկա տարածքային խնդիրներով և վրաց իշխանությունների վարած ազգային քաղաքականությամբ:
 - 1920-ական թվականներից սկսած՝ Թիֆլիս քաղաքի բնակչության գրեթե կեսը կազմել են հայերը:
 - 1926 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն՝ Թիֆլիս քաղաքում վրացիները կազմել են 112.206 մարդ կամ 38.1%, հայերը 100,148 մարդ կամ 34,1%, ռուսները 45,937 մարդ կամ 15,6%: Հիշյալ տվյալները ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ քաղաքի ընդհանուր բնակչությունը կազմել է 291,455 մարդ¹: Հիշյալ տվյալներն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ մայրաքաղաքի բնակչության կեսից ավելին հայերն էին, որոնք կարևոր դերակատարություն ունեին սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում
 - Ի տարբերություն Թիֆլիսի գավառի գյուղական բնակավայրերի՝ մայրաքաղաքում գրագիտության աստիճանը և մայրենիին տիրապետելու աստիճանը խիստ տարբերվում է հիշյալ ժամանակահատվածում:
 - Խորհրդային իշխանությունների վարած քաղաքականության հետևանքով հայ բնակչությունը հանդիպում է խնդիրների՝ դավանական և կրթամշակութային դիմագիծը պահելու առումով:
 - Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Վրաստանում փակվել են հայկական դպրոցներ և եկեղեցիներ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. Ասոյան, Լիլիթ. «Հայերի տեղաբաշխումը և աճը Անդրկովկասում. ըստ 1897 թվականի համառուսաստանյան մարդահամարի տվյալների». *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, Երևան, 2003, թիվ 3, 102 էջ:
2. Իշխանեան, Բախշի. *Վիճակագրական ուսումնասիրություն Անդրկովկասեան ժողովուրդների*. Բագու, 1919:
3. Կարապետյան, Սամվել. *Թիֆլիսի քաղաքագլուխները*. Երևան, 2003, թիվ 5:
4. Կարապետյան, Սամվել. *Հայերը Կախեթում*. Երևան, 2004, թիվ 8:
5. Մայիլյան, Բենիամին. «Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի գործունեության պատմությունից (1918թ. օգոստոս-1921թ. փետրվար)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, Երևան, 2011, թիվ 1, 61-82 էջ:
6. Մելքոնյան, Աշոտ. *Զավախքը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին քառորդին*, Երևան, 2003:

¹ РГБ, Всесоюзная перепись населения 1926 года, т. 14, 216-242)

7. Պետրոսյան, Արամ. «Մոքալաքեները հայ-վրացական տնտեսական-քաղաքական հարաբերություններում». «*Լրաբեր հասարակական գիտությունների*», Երևան, 1966, թիվ 12, էջ 89-99:

8. Վարդանյան, Թամարա. «Թիֆլիսի և մերձակա բնակավայրերի հայության պատմությունը 5-21-րդ դարեր», *Գլորուս վերլուծական հանդես*, Երևան, 2014, թիվ 8-9, 109:

9. Սարգսյան, Վահե. «Հայերը Գորիի գավառում և սահմանակից շրջաններում». *Գլորուս վերլուծական հանդես*, Երևան, 2013, թիվ 10(43):

10. *Кавказкий календарь*. 1913.

11. *Кавказкий календарь*. 1914.

12. «Всесоюзная перепись населения 1926 года». *РГБ*, т. 14.

13. *Заря Востока*. (N 139), 01.12.1922.

14. *Заря Востока*. (N 146), 12.12.1922.

15. *Заря Востока*. (N 161-163), 27-29.12.1922.

16. *Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г.* Тифлис, 1883.

17. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи*. 1897 г., издание ЦСК МВД, LXIX, Тифлисская Губерния, С.Пб., 1905.

WORKS CITED

1. Asoyan Lilit, Hayeri teghabashkhummy ev achy Aysrkovkasum, yst 1897 tvakani hamarusastanyan mardahamari tyalneri, [*The Settlement and Growth of Armenians in Transcaucasia According to the Data of the 1897 All-Russian Census*] (Lraber hasarakakan gitutyunneri), *Erevan, 2003, t'iv3, 102 ej. (in Armenian)*

2. Ishkhanean Bakhsh, Vichakagrakan usumnasirutyun Andrkovkasean zhoghovurdneri [*Statistical Study of the Peoples of Transcaucasia*], Bagu, 1919. (*in Armenian*)

3. Karapetyan Samvel, Tiflisi qaghaqaglukhneri [Mayors of Tbilisi], Yerevan, 2003. (*in Armenian*)

4. Karapetyan Samvel, Hayery Kakhetum, [Armenians in Kakheti], Yerevan, 2004. (*in Armenian*)

5. Mayilyan Benjamin, Vrastani Hayots Azgayin khorhrdi gortsuneutyun patmutyunic(1918 tvakani ogostos- 1921 tvakani petrvar) // Patma-banasirakan handes// [*From the history of the activities of the Armenian National Council of Georgia (August 1918-February 1921), Historical-philological journal*], Yerevan, 2011, No. 1, 61-82pp. (*in Armenian*)

6. Melkonyan Ashot, Javakhqy 19-rd dari verjin ev 20-rd dari arajin qarordin [*Javakhk in the late 19th and first quarter of the 20th century*], Yerevan, 2003. (*in Armenian*)

7. Petrosyan Aram. Moqalaqneri hay-vratsakan tntesakan-qaghaqakan haraberutyunnerum (Lraber hasarakakan gitutyunneri) [*Mokalaki in Armenian-Georgian Economic-Political Relations, "Lraber of social sciences*], Yerevan, 1966, No. 12, 11pp. (*in Armenian*)

8. Vardanyan Tamara, Tiflisi ev merdzaka bnakavayreri bnakchutyuny 5-21-rd darer.(Globus verlutsakan handes) [*The History of the Armenians of Tbilisi and Nearby Settlements, 5th-21st Centuries*], «*Globus Analytical Journal*», Yerevan, 2014, No. 8-9, 109 pp. (*in Armenian*)

9. Sargsyan, Vahe. Hayery Gorii gavrum ev sahmanakits shrjannerum(globus verlutsakan kentron) [Armenians in Gori province and bordering regions] «*Globus Analytical Journal*», Yerevan, 2013, No. 10(43). (*in Armenian*)

10. Kavkazskiy calendar 1913: [*Caucasian calendar 1913*]. (in Russian)
11. Kavkazskiy calendar 1914: [*Caucasian calendar 1914*]. (in Russian)
12. RGB, Vsesoyuzniy perepis naseleniya 1926. Tom 14: *RSL, [All-Union Population Census of 1926], vol. 14*. (in Russian)
13. Zarya Vostoka (N 139), 01.12.1922. (in Russian)
14. Zarya Vostoka (N 146), 12.12.1922. (in Russian)
15. Zarya Vostoka (N 161-163), 27-29.12.1922. (in Russian)
16. Svod statisticheskikh dannikh o naseleniya Zakavkazskovo kraya, izvlechennikh iz posemeynikh spiskov 1886 god, [Collection of Statistical Data on the Population of the Transcaucasian Region, Extracted from Family Lists of 1886], Tiflis, 1983 (in Russian)
17. Pervaya vseobsheya perepic naselenie Rossiskoy Imperii, 1897 god, izdanie TSSK, MVD, LKHIKH, Tiflisskaya guberniya, C.PB., 1905// [The First General Census of the Russian Empire], 1897, published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, LXIX. Tiflis Province, St. Petersburg, 1905. (in Russian)

DISTRIBUTION OF ARMENIANS IN TIFLIS UEZD AND THE CITY OF TIFLIS IN THE 1920-S

BABKEN GHAZARYAN

*Yerevan State University, Department of History,
Chair of History of Adjacent Countries of Armenia,
Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the distribution of Armenians in the Georgian Tiflis province and the capital Tiflis. Armenians have settled in Georgia since the early Middle Ages, and in subsequent centuries their number has gradually increased. This circumstance was conditioned by the loss of statehood as well as by foreign invasions. While maintaining their semi-independent statehood, Georgians have firmly relied on the potential of the Armenian population. Already since the 19th century, Armenians have begun to make up a significant part of the population in a number of Georgian cities. Eastern Georgia has always been a refuge for the Armenian people from the disasters caused by foreign invaders. This circumstance is also due to the favorable geographical conditions of that part of Georgia. In this article, we will examine the distribution of the Armenian people and demographic trends in the Georgian capital Tiflis and the Tiflis province in the 1920s. The objectives of this study are:

1. to demonstrate the causes and trends of the increase or decrease in the number of Armenians.
2. to show the historical-demographic situation before the establishment of Soviet rule in Georgia,
3. to identify and determine the causes of Armenian emigration from Georgia. The number of Armenians began to grow in East European cities from the end of the 19th century, when the Russian Empire entered the stage of capitalist development. During the study historical-comparative, analytical, as well as statistical theory methods were used with the aim of presenting an objective and unbiased coverage of the selected period and problem. According to the conducted study, it can be asserted that, based on the data of the 1926 All-Union Census, Armenians resided in all three major cities of Tiflis Province and in thirty-one rural settlements. In the article, we have addressed the

distribution of Armenians in these settlements, analyzed the reasons for the growth of their number, and the situation of the native language according to census data.

Keywords: *Eastern Georgia, Tiflis, uezd, state, sovietization, Armenians, Georgian society, Inter-Federation, Russian Empire.*

РАССЕЛЕНИЕ АРМЯН В ТИФЛИССКОМ УЕЗДЕ И В ГОРОДЕ ТИФЛИС В 1920-Е ГОДЫ

БАБКЕН КАЗАРЯН

*соискатель кафедры истории сопредельных с Арменией стран
исторического факультета Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить расселение армян в грузинской Тифлисской области и столичном Тифлисе. Армяне обосновались в Грузии с раннего Средневековья, и в последующие столетия их численность постепенно увеличивалась. Это обстоятельство обусловлено утратой собственной государственности, а также иностранными экспансиями. Сохраняя свою полунезависимую государственность, грузины твердо полагались на потенциал армянского населения. Уже с XIX века армяне стали составлять значительную часть населения в ряде грузинских городов. Восточная Грузия всегда была убежищем для армянского народа от бедствий, причиняемых иностранными захватчиками. Это обусловлено также благоприятными географическими условиями этой части Грузии. В данной статье мы рассмотрим распределение армянского населения и демографические тенденции в грузинской столице Тифлисе и Тифлисской области в 1920-е годы.

Цели данного исследования:

1. показать причины и тенденции увеличения или уменьшения численности армян;
2. показать историко-демографическую ситуацию до установления советской власти в Грузии;
3. выявить и определить причины эмиграции армян из Грузии. Численность армян в городах Восточной Европы начала расти с конца XIX века, когда Российская империя вступила в стадию капиталистического развития. При проведении исследования мы использовали историко-сравнительные, аналитические, а также статистические методы с целью представления объективного и непредвзятого освещения выбранного периода и проблемы.

По результатам проведенного исследования можно утверждать, что по данным Всесоюзной переписи населения 1926 года армяне проживали во всех трех крупных городах Тифлисской губернии и в тридцати одном сельском поселении. В статье мы рассмотрели расселение армян в этих населенных пунктах, проанализировали причины роста их численности и положение их родного языка по данным переписи населения.

Ключевые слова: *Восточная Грузия, Тифлис, уезд, губерния, советизация, армяне, грузинское общество, Межфедерация, Российская империя.*